

Седем

ПРИСТИГАНЕ

На 14 ноември 1948 година един от многото пълни с имигранти автобуси, движещи се по пътищата от север и запад, наближи град Рамла. Автобусът намали скоростта си, когато достигна до военната блокада в края на града. В него се намираха първите израелски цивилни, които идваха в завладения град, част от по-голяма група от триста имигранти, предимно българи, румънци, унгарци и поляци, пристигащи този ден от транзитните лагери близо до средиземноморския бряг край Хайфа.

Когато автобусът премина контролния пропускателен пункт, Моше и Солия Ешкенази видяха един призрачен град. Овце, кучета, кокошки и котки се скитаха по улиците. Войници охраняваха редици празни жилища. Каменни къщи стояха отворени, а съдържанието им беше разпиляно по дворовете. Един имигрант си спомня, че видял магаре, завързано за един стълб в къща без врати. Тлеещи дюшеци бяха разхвърляни по улиците.

Автобусът мина покрай огради от кактуси и редици маслинови и портокалови дървета, след което спря и всички слязоха. Те бяха поздравени от представител на Еврейската агенция. Зад него Моше и Солия можеха да видят улица с редици от арабски къщи от двете ѝ страни. Имигрантите си спомнят, че това е било проста процедура; можели да влязат в някоя къща, да я огледат и да я обявят за своя. Уреждането на документите ставало по-късно.

Моше и Солия попаднаха на къща по техния вкус. Тя беше в добро състояние и почти празна, макар и не чисто нова. Очевидно някой беше живял там преди. Представляваше каменна къща с открита конструкция и много пространство. Имаше навес за кола, който семейството можеше да

използва някой ден, а в задния двор имаше лимоново дърво.

Лягайки си в своя нов дом съпрузите знаеха, че не са пристигнали в безопасното убежище, което бяха търсили. Израелските и египетските сили се биеха непосредствено на юг от Рамла и отбранителната линия беше опасно близо до новия им дом. След две седмици в Рамла, Моше и Солия отпразнуваха първия рожден ден на Далия. Беше 2 декември 1948 год., година и три дена след гласуването за разделяне в Обединените нации и началото на боевете за очертанията на историческа Палестина.

На семейството беше дадено легло със стоманена рамка, одеяла, керосинова лампа, походна печка, четири големи свещи и купони за захар, олио, яйца на прах и мляко. Друго тричленно семейство се беше заселило в една съседна стая. Майката, братът, двете сестри и зетят на Солия се готвеха окончателно да напуснат България и къщата скоро щеше да приюти единайсет души. Накрая семействата щяха да подпишат договори с държавата, обявила се за „попечител“ на къщите, които тя смяташе за „изоставена собственост“. Семейство Ешкенази живееха на улица „К. Б.“. Това беше временно име; общинската комисия скоро щеше да подготви списък от еврейски исторически личности и загинали неотдавна военни герои, за да сменят арабските имена на уличните табели.

Семейство Ешкенази пристигна в град под военно управление, в една възникваща държава, която все още беше във война. Все още се отмъкваха трофеи от завоюваните земи, след внезапното бягство. Войници трупаха легла, гардероби, лампи и други тежки мебели в каросериите на военни камиони. Много от „стоките, мебелите и имуществото на отсъстващите притежатели“ – както щяха по-късно да посочат държавните архиви – трябваше „да се събират в складове“ и да бъдат „ликвидирани чрез продажба“. Някои хора си намериха временна работа по почистване на арабските къщи, за да ги подготвят за още пристигащи авто-

буси с нови емигранти; техните деца продаваха пренесени на корабите цигари на войниците, които стояха на пост. За децата всичко това беше приключение. Всеки следобед те бродеха из чуждите улици, чувствайки се като откриватели, заемайки празна къща, за да организират таен клуб; претърсвайки стаите за топчета за игра или други оставени съкровища. Често, когато се връщаха, намираха жилището заето от имигранти. Тези новопристигнали, много от които бяха оцелели от концентрационните лагери в Европа, рядко задаваха въпроси. Повечето намираха празни къщи, в които да живеят, а след това отиваха да търсят работа.

През първите месеци работните места бяха дефицитни и сезонни. Малцина бяха наети за изграждане и павиране на пътища. Други отиваха пеша, на стоп или с велосипеди до еврейските цитрусови градини край Реховот; десетилетия по-късно деца на имигранти от онова време си спомнят бащите и чичовците си, държащи с една ръка дръжката на кормилото, а с другата балансиращи дървена стълба, въртейки педалите към овощните градини. Някои емигранти бяха свикнали да протяга ръцете си между клоните или към земята, но други, работещи на чужда земя, с тъмни европейски обувки и оръфани сака от костюми, бяха твърде затруднени. Като последица, през 1948 година еврейски фермери, които зависеха от евтиния арабски труд, се мъчеха да съберат реколтата си.

Моше Ешкенази първо работеше в Еврейската агенция, като доставяше железни рамки за легла на семействата на имигрантите. Ходейки от къща на къща той можа да се осведоми за благосъстоянието на семействата, като говореше на иврит, когато беше възможно, като използваше гимназиалния си немски да разговаря с говорещите идиш евреи от Източна и Централна Европа, на латинско с евреите от Турция и Балканите или на български със своите земляци. По-късно щеше да общува на френски с мароканските евреи.

Възможностите имигрантите да намерят работа в Рамла започнаха леко да се увеличават, особено за първите пристигнали, тъй като те намериха начини да използват професиите си, които бяха придобили в Европа, и да работят като механици, електротехници, водопроводчици и магазинери. Към юли 1949 година, седем месеца след пристигането на първите израелски заселници, 697 от 2 093 семейства, регистрирани в града, си бяха намерили работа в града. Имаше 25 еврейски обучаващи, 15 дърводелеца, 10 шивачки, 7 дограмаджии, 7 пекаря, 7 месаря, 4 часовникаря, 4 колбасаря, един майстор на табели и един тапицер. Бяха отворени седемнайсет кафенета и 37 малки бакалии; имаше малка фабрика за сладолед и 2 за производство на газирана вода. Хенри Пардо отвори първата еврейска аптека в Рамла; Давид Абутбул окачи табела за своята адвокатска кантора; Шломо Шефлер продаваше вестници.

Солия Ешкенази отвори магазин за детски дрехи в старото арабско *сакне* или гето, преди да започне работа в новото национално данъчно управление. Лелята на Далия, Стела, започна работа като санитарка, като миеше подовете в болницата, а по-късно откри импровизиран салон за красота в спалнята си в къщата в Рамла. Далия седеше и гледаше как български дами идват в къщата за подстригване и разговор. След работа Солия се присъединяваше към разговора, като настоятелно разпитваше за новините от България до най-малките подробности: по-лошо ли става при Георги Димитров? Какво знаете за съседите? Скоро сестрата на Стела, Дора, отвори свой собствен салон за красота в един стар арабски магазин и Стела отиде да работи при нея. Клиентките често седяха с часове и ако някой беше току-що дошъл от България, новините се съпровождаха с множество хапливи вицове за комунистическия режим.

Един ден, малко след като отвориха салона, при Стела и Дора дойде неочакван посетител: техният братовчед Ицхак Ицхаки. Сестрите бяха смаяни. Оказа се, че Ицхаки

не бил загинал в клането на планината Скопус през 1948 година. След атаката, разказа им той, продължил военната си служба, но няколко месеца по-късно бил освободен и започнал работа, като настанявал български имигранти в старите арабски квартали на Йерусалим. Обаче все още имало откъслечни сражения наблизо и някои пришълци от България коментирали, затова ли са преживели Холокоста, само за да бъдат убити в Йерусалим. Мнозина се преместили в Яфа и Тел Авив и Ицхаки, подобно на своя шурей Моше, работел по настаняването на имигранти от Турция, Унгария, Полша и Румъния. Скоро започнал да работи по „усвояването“ из цял Израел. Бил в командировка от Йерусалим в Яфа, когато отишъл при леля си Лили и тя му казала, че момичетата на Аройо, както ги знаел от малки, били в Рамла. „Отидох да потърся известния салон на Дора и Стела на пазара в Рамла“ – спомня си той, – „и действително го открих за моя голяма радост!“

Стела и Дора заведоха Ицхаки в къщата на улица „К.Б.“. „Бях смаян, когато видях къщата в Рамла“ – спомня си той. Ицхаки знаеше скромната каменна къща като „Крепостта“; той смяташе, че тя е „най-хубавата къща в Рамла“. Братовчедите влязоха вътре и Ицхаки видя Солия с дъщеря ѝ Далия. Тя, както беше отбелязала леля Виргиния в края на 1947 година, беше изключително красиво дете. Преди да си тръгне, братовчедите му направиха подарък – голяма торба с лимони от дървото в задния двор. Той ги занесе у дома си, при семейството си в Йерусалим.

Междувременно, Моше беше сменил работата си по доставка на легла с работа на пълно работно време в Попечителството на изоставената собственост. Той помагаше да се удовлетворят нуждите на новопристигналите, които, както и неговото собствено семейство, се бяха нанесли в къщи на араби. Моше оказваше съдействие за ремонт на къщите, когато беше необходимо, уреждайки отстраняване на течове, укрепване на стени и подобни. Що се отнася до

бившите собственици, израелското правителство ги определи като „отсъстващи“. Те просто са избягали – беше казано на Моше и Соля, – като оставили супниците си, изпускащи пара на масата. Семейство Ешкенази и другите, живеещи в арабски къщи, не мислеха много за предишните собственици. Предпочитаха да се съсредоточат върху изграждането на новото общество.

По време на първата сесия на израелския парламент (известен по неговото наименование на иврит, Кнесет), състояла се през 1949 година, законодателите одобриха създаването на десетки министерства, включително на селското стопанство, отбраната, имиграцията, правосъдието, религиите, социалните грижи и жертвите от войните. Първият Кнесет прие закони за армията и задължителната военна служба; за данъчната система, митницата, задължителното образование и съдилищата; за деня на независимостта; постанови официалните почивни дни „преместването на тленните останки на Херцел“ и прие може би най-известния закон – Закона за завръщането, съгласно който гражданство „се дава на всеки еврей, който изяви желание да се засели в Израел“. Този закон стана източник на безкрайни нападки между Израел и арабския свят през следващия половин век и след това. За палестинските араби в изгнание този закон и съответно всяка вълна от евреи, приети в новата държава, означава отричане на техните блянове за завръщане; за израелците законът стига до сърцевината на тяхната идентичност: да осигури безопасно убежище за всеки еврей, който желае да направи *алия*, имиграция в Израел.

През юли 1949 година Давид Бен-Гурион обяви четиригодишен план за изграждане на 500 селища за 150 000 нови имигранти. „Днес еврейският народ е отново в периода на Битието“ – заяви премиерът. – „Една пустинна земя трябва да бъде направена плодородна и изгнаниците да се съберат в нея“. По това време 42 000 български евреи жи-

всех в Израел, огромното мнозинство от които пристигнали през последните девет месеца. От цялата общност на българските евреи, които колективно бяха преживели Холокоста, най-много 5 000 останаха в родината си.

Притокът на имигранти увеличаваше натиска върху Рамла за създаване на работни места. В началото на 1949 година стотици имигранти от Рамла дефилираха в Тел Авив с искания за работа и хляб. Както безработицата, така и дребните престъпления нарастваха, и през юли, една година след падането на арабската Рамла, израелската Рамла основа своя първи углавен съд. Вестник „Палестин пост“ съобщи исторически случай: първия случай, в който беше замесен арабин, мъж на име Хадад, обвинен, че бие жена си; след това дойде случаят с г-н Аарон, евреин, обвинен за размахване на нож пред местен банков управител. Увеличаването на престъпността беше свързано директно с непрекъснатите трудности пред имигрантите. „Полицията се сблъсква със сериозни проблеми“ – заяви министърът на полицията. Случаите на насилие нараснаха със 150 %, а „престъпленията срещу морала“ се утроиха „вследствие рязкото увеличение на населението...“ В края на 1949 година, когато Далия навърши две години, а родители ѝ „пионери“ отбелязаха първата си годишнина в Рамла, населението на града надхвърли десет хиляди жители.

Общинската комисия по наименоуването вече беше завършила своята работа и улиците на Рамла имаха нови табели. Старото шосе Яфа – Йерусалим беше наречено улица Херцел; Биркет ал Джамуси беше наречена улица Хагана; Омар ибн Хатаб стана Жаботински, по името на основателя на ревизионисткия ционизъм, ревностното дясно крило в новата еврейска държава. Улицата на семейство Ешкенази, известна преди като Шейх Радуан, беше наречена сега по името на Клауснер, ционист ревизионист, литературен критик и изследовател на ранното християнство.

Юли 1949 година се ознаменува и с първото заседа-

ние на Градския съвет на израелска Рамла. „Нашата работа не е лесна“ – заяви кметът българин Меир Маламед, – „но с обединени сили ще преодолеем всички трудности“. Тези трудности включваха не само недостига на вода, безработицата и нетърпеливото еврейско население, но още и какво да се прави с арабите от Рамла. Повечето бяха изгонени преди една година, но 1 300 араби все още живеяха в града. Като се имаше пред вид, че израелският военен губернатор планираше да напусне Рамла след няколко седмици, градските съветници се безпокояха за „отваряне на затворения район, където са арабите... и с това изниква въпросът за безопасността в града“.

Арабските мъже, които не бяха прогонени, бяха държани като военнопленници след завладяването на Рамла на 12 юли 1948 година. По време на задържането им не им беше позволено да обработват нивите си. Из цял Израел арабските маслинови и портокалови градини бяха доста занемарени и в някои случаи бяха изкоренявани, за да се предотврати завръщането на „проникващи елементи“. В Рамла и Лод (както Лида беше известна на местния идиш), военният губернатор докара с камиони работници от Назарет, арабска християнска общност вече намираща се в Израел, за да работят в маслиновите градини близо до двата града. Пленените мъже от Рамла и Лод плетяха кошници за реколтата; техният труд на военнопленници помагаше на другите да приберат реколтата от земите, които преди това обработваха самите те.

Местните израелски власти започнаха да се безпокоят за последствията от тяхната политика спрямо израелските араби. „Те все още не са се пренастроили към реалността и са станали апатични по отношение на бъдещето“ – пише един държавен служител на име С. Замир в доклад за състоянието на арабската общност в Рамла. „Правителствената декларация за равенство и свобода е като глас в пустиня, докато не я докажем чрез действия. Тяхното

икономическо състояние е много лошо. Те имат достатъчно провизии за момента, но скоро ще изникне въпросът: 'Какво ще ядем'?"

След като бяха освободени от лагера за военнопленници, арабските мъже от Рамла, както и арабите из цял Израел по това време, въпреки всичко, бяха затворени със семействата си в няколко оградени квартала. Към тях се числеше и чичото на Башир, Расем, докторът, който остана след експулсирането. Няколко години арабите в Израел живееха във военно положение. Арабските жители, желаещи да напуснат своите квартали или села, трябваше да подават молби до военните власти за специални разрешителни. Движението беше ограничено от съображения за сигурност. Някои лидери в новата държава продължаваха да настояват за „прехвърляне“ на останалите араби през река Йордан в кралството на Абдула.

Арабите от „гетата“ на Рамла и Лод намериха бившите си домове заети от еврейски семейства и селскостопанските си земи управлявани от кибуците. Нито напълно у дома си, нито изцяло в изгнание, те бяха определени от израелското правителство като „присъстващи отсъстващи“. Мнозина търсеха юридически начини да се върнат обратно в своите къщи или да възобновят стопанисването на земи си.

„Въпреки че на няколко пъти след разговора си с Военния губернатор, г-н Шомски ми обеща да върне вратата и кепенците и да ремонтира къщата ми“ – пише арабин жител на Лида през декември 1949 година, – „към днешна дата нищо не е направено. Напротив, поради липсата на врати и прозорци, неизвестни лица нанесоха големи щети на къщата ми... Ще ви бъда много задължен, ако наредите... да върнат вратите и кепенците на прозорците, колкото е възможно по-скоро“.

„Позволявам си да представя следното на вашето внимание“ – пише собственик на земя от ал-Рамла, арабин,

чиято искова молба датира от март 1949. „Аз съм регистрираният собственик на следните парцели земя: парцел № 69; квартал № 4374; местоположение Рамле [Рамла]; площ 5 032 кв. метра... Всички тези парцели, включително моя собствен дял, бяха третирани от Апетропос [Попечителството на изоставената собственост] като собственост на отсъстващо лице, независимо от факта, че аз не съм отсъстващо лице...“

„Аз съм регистрираният собственик на половината от парцел 13“ – пише арабин жалбоподател до местния съвет на кибуца Гезер, на девет километра югоизточно от Рамла. „Готов съм да платя на Местния съвет данъците за моя дял от парцела... Ще ви бъда също така задължен да узная кой е обработвал земята ми и от кого е упълномощен да върши това“.

На черно-бяла снимка, направена в задния двор на каменната къща в Рамла, Далия стои край лимоново дърво, гледайки към фотоапарата със сълзи в очите си. Снимката е направена през лятото, може би лятото на 1950 година; Далия трябва да е била на две и половина година. Малко преди това се е разплакала, обидена от врабчетата, които са избрали да отлетят, вместо да останат и да кълват трохи хляб от ръката ѝ. „Защо трябва да отлитат?“ – плачела пред леля си. – „Защо? Аз ги обичам“. Това са нейни ранни спомени.

На друга снимка бащата на Далия стои до нея, тъмната му вълниста коса е заресана назад, панталоните му с маншети са вдигнати с тиранти над кръста му, усмивката му е застинала във времето чрез щракването на Солия. В задния двор, зад лимоновото дърво, се виждат засадените от него банани и *гуаяба*. Отдясно, накрая на снимката, е кокошарникът, където семейство Ешкенази отглеждаше собствени пилета. Беше периодът на *цена* или оскъдица (буквално: „лишения“) и от всеки се очакваше да се хване здраво за работа.

По време на *цена* Министерството на продоволствието и разпределението застана в центъра на израелския обществен живот. Работата на министерството беше да регулира ограниченото снабдяване с храни, така че никой да не гладува. Бързият растеж на Израел изискваше да се внасят 85 процента от храните. Въпреки че преди 1948 година Еврейската агенция имаше директни (макар и неофициални) търговски отношения с други държави, внезапното навлизане на Израел в световната икономика се оказа разтърсващо. Държавата ограничи търговията си до пазарите на Британската империя, а арабските държави наложиха икономически и политически бойкот. Египет блокираше товарите за и от Израел през Суецкия канал, въпреки резолюцията на ООН, призоваваща за свободно движение през жизненоважните водни пътища. Израел зависеше от Съединените щати, Канада и Австралия за пшеница, брашно, месо, риба със сезонно намаление, и дори зехтин. Въпреки наследяването на много от арабските маслинови градини, Израел можеше да задоволява едва 8 процента от нуждите си със зехтин собствено производство.

През 1950 година властите разпределиха седемстотин хиляди живи пилета на новите имигранти. Млякото се съхраняваше в десетки събирателни станции из цялата страна. Министерството създаде Комисия по брашното и Комисия по хляба и осъществяваше директен надзор над производството на десетки хиляди хлябове, франзели и млечни кейкове със стафиди. Продоволствените карти свързваха адреса на всяко семейство със серийния номер на определен продавач. Книжки с купони осигуряваха субсидии за пшеница, тесто и *мацо* и даваха право на допълнителни дажби месо за бременни жени. За да дадат своя принос, гражданите биваха подтиквани да проявяват творчество.

Семейство Ешкенази, както мнозина израелци в началото на 1950-те години проявяваха новаторство, за да се

справят с оскъдицата. Една съседска крава се разхождаше по улицата необезпокоявано, почитана в квартала, сякаш беше в Индия, а не в Израел. Солия купуваше от собственика на кравата мляко и масло срещу яйца от семейния кокошарник, които използваше като разменно средство. Тази крава изхрани Далия и всичките ѝ съседи.

На пазара в Рамла, който беше в сряда, както и преди 1948 година, Далия отиваше с баща си, минавайки покрай сергии с краставици, маслини и дини; покрай купчини от портокали и банани и покрай амбулантни търговци, викащи: „Сабра! Сабра!“ пред пресни кактусови плодове върху кофи с лед; и влизаше в магазини за платове и обувки. При всяка покупка Далия виждаше как баща ѝ открива най-доброто качество, без да плати прекалено много. „Ето“ – казваше той, като опипваше чифт панталони, за да усети плата им. – „Сравни този“ – и той вдигаше друг чифт – „с този“. Винаги намираше някой малък недостатък и се пазареше за по-ниска цена.

Вечер Моше и Солия канеха български приятели на гости в задния двор. Нареждаха чинии с черни маслини, диня и българско сирене, наливаха чаши със студена *боза*, сладка напитка от Балканите, направена от пшеница. Съобщаваха си новини от България и Далия ги чуваше да разказват неприлични вицове на ладино, изчезващия език на по-ранните поколения, който тя почти не разбираше.

Често по време на тези събирания Далия отиваше отстрани на къщата, като слушаше с половин ухо, и вдишваше аромата на „свещите на нощта“, цветя, които се разтваряха само след залез слънце. Сравняваше с *маргаритките* на леля си Стела – бели и жълти цветя, които се затваряха вечер, когато свещите на нощта се отваряха. Често Солия слагаше плоча на грамофона и страстна испанска музика, наследство от сефардските корени на семейство Ешкенази, се разнасяше от къщата. Далия гледаше как майка ѝ и гостите се носеха плавно по верандата,

построена от Ахмад Хаири, събуждайки спомени за баловесте в София, когато тя срещна Моше. В края на вечерта Моше откъсваше рози от храстите в градината и подаряваше по една на всяка от заминаващите си жени. Това беше българска традиция и доста близка на Солия, която беше израсла в Розовата долина.

През 1955, годината, когато Далия навърши осем години, Моше се издигаше в ръководството на местния офис на Попечителството на изоставената собственост. Далия посещаваше баща си през ваканциите, за да му помага, като отговаряше на телефонните обаждания или завеждаше клиенти до неговия офис. Обикновено това бяха жени, често не на себе си от чувство за безизходица: имаха течове, които вече месеци наред се нуждаеха от поправка, или от години живееха на палатка в края на града, макар че им беше обещано по-добро жилище. Моше искрено страдаше от техните грижи. Той казваше: „Поставям се на ваше място“ – и тогава обясняваше колко печално ограничен е бюджетът му. Обещаваше да напише молби до съответните министерства, като заявяваше твърдо – „Давам ви думата си, обещавам да уредя този въпрос, ако ще и светът да се преобърне...“ Далия с удивление гледаше как клиентите си тръгват от офиса му успокоени от искрения, ангажиран бюрократ и се надяваха на най-доброто. На улицата хората постоянно идваха при Моше, ръкуваха се и му благодаряха за помощта; други идваха в дома му с подаръци. „Разбирам вашата благодарност“ – казваше им той. – „Благодаря ви за подаръка, но като държавен служител не мога да го приема“.

Други следобеди Далия се спираше във фризьорския салон, който лелите ѝ Стела и Дора бяха отворили в стар тесен арабски магазин, излизащ на улицата. Доста често Стела слагаше племенницата си на стола и работеше върху нея, докато Далия не почувстваше, че едва ли ѝ е останала изобщо някаква коса. „Само малка подстрижка... ето, само

още малко; харесва ти, нали?“ Веднъж, когато Стела си дремваше у дома, Далия си отмъсти, като отрязва косата на леля си, докато спеше, като си гукаше: „Ето, само още малко; харесва ти, нали?“ Когато Стела се събуди и се видя в огледалото, изглеждаше като след атака. Братът на Стела, Даниел, щеше да се жени след няколко дена. Наложиха се да отиде на сватбата с шапка.

Салонът обслужваше предимно българки, но двете сестри си спечелиха добро име и скоро започнаха да идват полянки, румънки и мароканки и езикът от български започна да се сменя с развален френски или иврит. Далия си спомня една редовна клиентка от Полша – незабравима заради нейната кадифена кожа и големи синьо-зелени очи, които трогваха Далия с особената си тъга. За Далия тази жена беше красива като Елизабет Тейлър. Тя седеше на своя стол, никога не се усмихваше и гледаше вторачено навън. Докато Стела и Дора решеха и подстригваха, погледът на Далия беше прикован съсредоточено в жената, опитвайки се да я предразположи.

Далия започна да забелязва колко различни бяха някои от съседите ѝ. Те не говореха за миналото, докато нейното семейство говореше открито за спасяването в България. В училище имаше учител, който – както се говореше – бил изгубил жена си и децата си в лагерите на смъртта в Полша. Учителят Хаим, както всички го наричаха, беше дошъл в Израел след войната. Той беше любимец на Далия: нисък с тъмни гъсти вежди и чело, което заемаше по-голямата част от лицето му. Очите му бяха с цвят на лешник, жизнени и емоционални и той ходеше бързо с широка крачка, като рядко намаляваше ход, винаги гледайки напред. В клас той се обръщаше към нея, към всички деца: „Ела тук, *тахииш шели*, ела тук, съкровище мое, ела на черната дъска и ни покажи какво знаеш“.

„Той остави у нас усещане, че вярва в нашето бъдеще“ – спомня си Далия – „Поддържаше строга дисциплина,

но беше много положителен човек. Той ни даде инструменти за живота“.

Много от съучениците на Далия обаче изглеждаха почти непристъпни. Деца на поляци, румънци и унгарци, те бяха дошли в страната като Далия през първите дни на израелската държава. В очите на тези деца Далия виждаше празнота.

Един съученик поляк живееше в съседство. Очите на баща му бяха толкова изпъкнали, че буквално щяха да изхвъркнат от орбитите си и изразяваха „постоянна недоверчивост“ – спомня си Далия, – „втрещен от страх и ужас поглед“. Вечер зад стените на съседската къща Далия чуваше как същият този мъж непрекъснато крещи на сина си и на нея ѝ се искаше да му изкрещи в отговор: „Стига! Стига! Какво *искаш* от него?“ Понякога тя наистина изразяваше гласно протестите си, но биваше заглушавана от врявата. На училище мълчанието на този малък приятел поляк от време на време се прекъсваше от внезапни пристъпи на крясъци, плач или ритници. Никой от учителите изглежда не знаеше как да постъпва с него.

За Далия тази травма беше директно предизвикателство пред нейната вяра. Въпреки че Моше и Солия изобщо не бяха религиозни – рядко отиваха на синагога и по същността си бяха „светски ционисти“ – собствената вяра на Далия в Бог, както чувстваше самата тя, винаги беше част от нея. Изглежда малко хора в Рамла имаха желание да говорят за това, какво се беше случило в Европа по време на войната, но Далия беше видяла хора с номера върху ръцете им. Когато порасна, научи за зверствата в Германия, Полша, Румъния и Унгария. За нея тази истина беше несмилаема. *Бог да допусне това да се случи* – спомня си мислите си тя, – *е направо безотговорно*. Тя беше разгневена. „Ти си създал човешките същества!“ – викаше тя към своя Създател. – „Ти трябва да поемеш отговорност за Своето създание! Трябва да бъдеш по-активен за предотвратяване на та-

кива неща!“

Далия започна да разбира тези ужаси като историческо наследство на своя народ. В училище научи и за други зверства. В съзнанието ѝ се вряза погромът в Украйна, когато евреи били изклани от християни с мечове след литургия на Велики петък. Преподаваха ѝ за мълчанието на европейските християни по време на Холокоста, особено на папа Пий XII, който не показал храбростта на Българската православна църква.

По времето, когато тръгна на уроци по пиано в католическия манастир „Св. Йосиф“, Далия чувстваше дълбоко противоречиви чувства към християнството. Това беше може би през 1956 година. Далия скоро щеше да навърши девет година. Тежкият кръст върху портата на манастира ѝ напомняше на меч и предизвикваше у нея внезапен страх. Обаче влизайки в манастира, биваше погълната от тишината; от оцветената статуя на св. Йосиф върху пиедестал; от слабо осветените коридори с техните бели и черни плочки; и от портрета на друг папа, Йоан XXIII, чието лице съдържаше нещо хуманно. Тя започна да разбира нещо фундаментално. Десетилетия по-късно щеше да си спомня този момент като началото на живот на *прозрение*: на възможността да виждаш всичко и да не осъждаш никого за нещо въз основа просто на едно наблюдение или учение.

Далия растеше и често питаше родителите и учителите си: „Какви са тези къщи, в които живеем?“

„Това са арабски къщи“ – казваха ѝ.

„Какви *са* тези арабски къщи, за които всички говорят?“ – отвърщаше тя.

Училището на Далия се намираше в една арабска къща и там тя учеше историята на Израел. Тя научи за създаването на държавата Израел като безопасно убежище за евреите. Изучаваше Войната за независимост като история на малцина срещу мнозина. Арабите нахлуха – четеше Далия, – за да унищожат новата държава и да изтикат евреи-

те в морето. Повечето държави, изправени срещу такива военни действия, се парализират, но мънишкият Израел удържа на пет арабски армии. Малкият Давид победи Голиат. Що се отнася до арабите, в учебниците на Далия се съобщаваше, че са избягали, изоставяйки земите и напускайки домовете си, бягайки пред победоносната израелска армия. Арабите, пишеше в един тогавашен учебник, „предпочетоха да напуснат“, щом евреите завзели градовете им. Далия приемаше историята, на която я учеха. Все пак тя беше объркана. Защо, чудеше се тя, някой ще си заmine с такова желание?

Един следобед, когато беше на седем или осем години, Далия се покатери на металната порта, която Ахмад Хаири беше поставил в края на каменната пътека в предния двор. На върха на портата беше кацнал фино изработен детайл от ковано желязо във формата на звезда и полумесец: символът на исляма. Това подразни Далия. „Това не е арабска къща“ – си каза тя и сграбчи крехкия полумесец и започна да го върти напред-назад, назад-напред, докато не остана в ръцете ѝ. После слезе долу и захвърли полумесеца.

През пролетта на 1956 година, когато Далия беше в трети клас, тя започна да прави връзка между арабите, за които беше учила в училище и онези, за които говореха родителите ѝ у дома. Израелските вестници бяха пълни с разкази за внезапни нападения от „проникващи елементи“ от Газа, подкрепяни от новия египетски президент Гамал Абдел Насър. Моше четеше в своя вечерен вестник, „Ма’арив“, за нахлуванията в израелска територия на египетски и палестински партизани фedaини, стремящи се да заличат еврейската държава, и за светкавичните израелски отговори.

Когато кризата в Суецкия канал беше на първо място в новините, Моше и Солия разбраха, че имаше причина държавата им да започне война. Насър защитавахе изключителното право на Египет да контролира Суецкия канал,

дълго контролиран от британците, и заплашваше да затвори Тиранския проток, единствената връзка на Израел по море с централна и южна Африка. Египетският президент беше започнал също така да говори за „арабска нация“ и в защита на „правото на завръщане“ на палестинците. Нищо от това не предвещаваха добро за Израел.

В края на октомври 1956 година внезапно избухна война, когато израелски парашутни части и пехотни батальони прекосиха тяхната югозападна граница и атакуваха египетските сили на полуострова Синай, а след това се придвижиха през Синай към Суецкия канал. Британски и френски сили се включиха в сраженията на израелска страна. Европейските сили бяха разтревожени от растящата заплаха, каквато представляваше този арабски националистически лидер на третия свят, и, също както израелците, искаха да го спрат. Мнението на Съединените щати и Съветския съюз обаче не беше потърсено. Суперсилите имаха свои отделни интереси в региона и с необичайно съгласие настояха Великобритания, Франция и Израел да се изтеглят. Израел, все пак, успя да обяви военна победа, защото беше разкъсал блокадата на Тиранския проток, но след като британците и французите се изтеглиха, Насър пое контрола върху своя трофей, Суецкия канал. Поради намесата на САЩ и Съветския съюз, Насър фактически беше отблъснал европейските нападатели и беше установил египетски суверенитет върху канала. Популярността на египетския президент рязко нарасна в арабския свят. Той започна да говори за важността на Палестина за всички араби.

Един ден през пролетта на 1957 година Далия играеше с приятелките си след училище. Те бяха в бетонно убежище в Рамла, същия клаустрофобичен бункер, където Далия и нейните съученици провеждаха учения в случай на въздушно нападение по време на току-що отминалата Суецка криза. Повечето от приятелките на Далия бяха по-светлокожи мо-

мичета от Европа. Но напоследък нова вълна от мургави и тъмнокожи еврейски деца бяха дошли в Израел от арабските държави, включително много от Ирак, Египет и Йемен. Нежелани вече в арабския свят, както съобщаваха вестниците, тези „ориенталски евреи“ (известни също като сефарди или *мизраи*) имигрираха в Израел, който им предоставяше безопасно убежище, каквото предлагаше на всеки евреин. Сред много от съучениците на Далия обаче имаше схващане, че тъмнокожите съученици „дърпат класа надолу“. Смятаха ги за мръсни и въшливи. Далия беше хванала въшки за голям срам на цялото семейство: леля ѝ Стела изми косата ѝ с газ, търкайки кожата на главата ѝ до ярко червено. Далия вонеше на газ дни наред и ходеше засрамена.

Все пак, Далия беше стъписана, както си спомня по-късно, когато нейната полска приятелка застана на върха на бетонното укритие и с ръце на хълбоците заяви намерението си да прогони по-тъмните, ориенталски евреи, от тяхната група за игри. Сега щеше да има две конкурентни групи сред момичетата: „черната група“ – *чернити*, *шварцес* – и „бялата група“. Другите европейски момичета измърмориха своето съгласие. „Бялата група“ щеше да се състои само от светлокожи ашкенази, плюс Далия и други българки (дори за Далия беше объркващо: кожата ѝ беше светла, по-светла от тази на баща ѝ, името ѝ беше Ешкенази, но в действителност, както повечето българи, тя беше сефардка, с корени от Испания).

Полякинята взе камък и го хвърли по една от тъмнокожите съученички. Другите светлокожи съученички я последваха. Далия излезе пред тях. „Откъде казахте, че сте?“ – попита тя момичетата ашкенази. – „И я ме подсетете, какво стана с евреите там?“ – тя направи пауза. – „За всички хора, които трябва да знаят по-добре“ – каза тя. – „За всички хора, които трябва да знаят как да не малтретират някого само защото е различен. Ако ще образувате черна група и бяла група“ – обяви Далия – „то аз отивам в

черната група“. Този въпрос повече не се повдигна сред нейните съученици.

Десетки хиляди евреи пристигнаха в Израел от арабските страни след 1950 година. През 1958 Авраам Шмил, ръководителят на офиса на Израелската национална федерация на труда в Рамла, организира масова демонстрация срещу Департамента на труда на собствената му управляваща партия. Много от *мизраи* или ориенталските евреи от Рамла все още живеяха в примитивни палаткови лагери и бараки в покрайнините на града и нямаха надежда за работа и по-добри битови условия. Чрез своя протест Шмил се надяваше да притисне израелския секретар по труда да осигури във фабриките работни места с прилично възнаграждение за мизерстващия град. Когато пристигнаха *мизраи*, както си спомня Шмил, повечето „добри работни места“ вече бяха заети от елита на ашкеназите от Източна Европа, които несъмнено имаха вече статус на вътрешни хора в новата държава. Понякога новите тъмнокожи имигранти мърмореха ядосано, докато чакаха на опашка в бюро по труда, защото се случваше двама евреи от Европа да разговарят надълго и нашироко на идиш, а те нищо не разбираха; всъщност евреите ашкенази просто се разпитваха за роднини или приятели, за да научат дали са останали живи.

Евреите от арабските страни, от друга страна пък бяха обезсърчени да говорят на арабски или да слушат любимата си класическа арабска музика, особено след като Насър дойде на власт. Техният иврит често беше лош и единствената работа, която много от тях можеха да си намерят, беше дванайсет дена на месец да метат улици, да поддържат пътища или да „изграждат“ гори за Еврейския национален фонд (ЕНФ).

Горите, част от това, което ЕНФ наричаше „тотално спасяване на земята на Израел за целия еврейски народ“, беше част от наследство от „ОСЕЯНИ С ГОЛЕМИ КАМЪ-

НИ планини, застояли блата, твърда, суха почва и безплодни пясъчни дюни[, които] трябва да бъдат спасени след двайсет вековно изоставяне“. Горите в много случаи се засаждаха на земя, която съвсем доскоро беше притежание на арабски села. От 1948 година до средата на 1960-те години стотици села бяха сринати – с булдозери; от армейски части, обучаващи екипи за събаряне и чрез бомбардиране от въздуха – за да бъдат заменени от нови градове, разширения на кибуци или гори на ЕНФ. Работата на *мизраи* и другите имигранти за ЕНФ по този начин служеше на няколко цели: тя отстрани бившите жилища на селяните, които можеха да се опитат да „проникнат“ през линиите на примирието; бетонира израелската позиция срещу резолюцията на ООН, която одобри завръщането на палестинските бежанци, и осигури ниско платени работни места за хиляди бедни еврейски имигранти от арабските страни и от други места.

Обаче проблемът на *мизраи* не беше само работата. Както много от ранните имигранти и те се нуждаеха да почувстват, че принадлежат към еврейската държава. В Рамла Авраам Шмил работеше, за да помогне на имигрантите да изковат израелска идентичност от своята смесица от националности и повече от десетина езика. Шмил организираше излети до Галилея и Негев за имигрантите, за да възприемат размерите на новата държава и да започнат да се опознават едни други. В Рамла той организираше курсове, игри и концерти на иврит; вечери на фолклора от България, Мароко и Йемен, и квартални културни и туристически клубове.

Моделът, към който се придържаха всички имигранти, особено мъжете, беше Сабра, местен израелец, чийто оптимизъм, сила и митичен героизъм беше нещо, към което се стремяха всички. Сабра идваше от думата *цабар* на иврит: кактусов плод, покрит с бодли, но сладък отвътре. През 1950-те години Сабра беше Новият мъж на Израел: красив, твърд, физически силен, ревностен ционист, оптимист, безстрашен и необременен от слабостта на своите

предшественици. Сабра, по дефиниция ашкенази, от поколения, което беше дошло преди Холокоста, беше отхвърлил срамния багаж на старата си държава. Той беше станал по същността си израелското въплъщение на Ари Бен Канаан, героя на Леон Юрис от „Изход“. Сабра беше, по думите на един израелски писател, „избраникът на избрания народ“.

Социалните инженери съзнателно култивираха този образ като алтернатива на евреите от диаспората. През 1949 година един вестник на български език, орган на лявата партия Мапам, пусна роман с продължение от писателя Моше Шамир, в който „Новият еврейски мъж“ всъщност е гигант, появяващ се от морето във фантастична *алия*, за да създаде земята. Идеята, спомня си редакторът, бивш член на Кнесета, Виктор Шемтов, беше да „отмие този стар евреин“, да заличи образа на „гърчещия се евреин от гетото“ и да фокусира върху „новия евреин“, който „се изправя гордо за пръв път“, като забива ръцете си в пръстта, за да създаде нова страна.

За много нови израелци този авторитетен образ беше нещо, към което се стремяха. Те носеха „униформата“ на Сабра – сивокафяви военни шорти и сивокафяви или избеляло сини работнически ризи и „библейски сандали“. Първият израелски кмет на Рамла носеше униформа, както и много имигранти. Някои дори вдигаха сватби в стил Сабра, със сивокафяви сватбени дрехи. За децата Сабра беше идеалът и вдъхновението да приемат „израелски“ имена.

За по-старото поколение имигранти образът на Сабра беше често непостижим. За преживелите Холокоста той беше абсурд. За Сабра пък обратно – преживелите Холокоста представляваха срамът на евреите, отивайки като овце на заколение. И така, спомня си Далия години по-късно, фразата „Никога повече“ беше не само обещание от евреите да не повтарят миналото; тя означаваше желанието, кореня-

що се в срама, да се разграничат от образа на жертвата.

Един наблюдател на ранните транзитни лагери в Израел нарича преживелите Холокоста „труден човешки материал“ и казва: „тези хора познават такъв ад, че нищо вече не е в състояние да ги трогне. Техните сетива са притъпени“. Давид Бен-Гурион нарича преживелите Холокоста с прословутата фраза „човешки прах“ и казва, че „превръщането на тези хора от прах в културна независима нация с визия ще бъде не лека задача“. Един селскостопански работник, натоварен да превръща оцелелите от Холокоста в производителни фермери, съветва колегите си: „Трябва да разберем с кого работим... с общност на отхвърлени, *жалки и безпомощни хора* [курсивът в оригинала]. Ние трябва да намерим подход към основните им чувства, които са много променливи и непредвидими и пълни със страх... страх от земята, която пропада под краката им... Страх от работа – просто мисълта за поемане на каквато и да е лична инициатива и сблъскването им с непознати условия ги ужасява... те имат неконтролируем страх за бъдещето на своите деца...“

И за имигрантите от арабските страни следването на идеала Сабра беше също толкова нереалистично. Те често се бореа извънредно много с иврит и техният опит в Мароко, Йемен, Египет или Ирак почти нямаше нищо общо с образа на безразсъдно храбрия воин от местните ашкенази, Сабра. Още повече, представителите на ашкенази, включително някои израелски лидери, които въведоха ранната имиграционна политика, смятаха *мизраи*, което личи в описанието на североафриканските евреи, направено от Бен-Гурион, за „диви“ и „примитивни“; други ги наричаха, в действителни политически диспути, „умствено изостанали“, „сприхави“ или „хронично мързеливи“.

В Рамла, както и в останалата част на Израел, бързо привлякоха етикетите си, които бяха в диапазона от пренебрежителни до нежни, а понякога и едното, и другото. Мароканецът беше *сакин* или нож, поради репутацията му

на насилник; иракчаните – пижами заради облеклото си; германците – *йеке* по якетата, които носеха на полето, или *пуце*, нещо като наконтен смотаняк; румънците – крадци; българите – евтини, а поляците – *дрипке*: парцал на идиш.

Българите, макар и с етикет, бяха много уважавани в Израел. У тях нямаше и помен от онова, което беше известно като „комплекс от Холокоста“. С израстването на Израел българите печелеха репутация на справедливи и трудолюбиви, с увлечение към високата европейска култура. Солия Ешкенази възпяваше това. Тя високо ценеше това, че целия български еврейски хор беше дошъл наведнъж с кораб и че българи свиреха в новата Израелска филхармония. Тя обичаше да чете Толстой и Чехов, Виктор Юго, Томас Ман и Джек Лондон. Най-много от всички обожаваше австрийския писател Стефан Цвайг, любим неин сроден дух, чиито произведения смяташе за дълбоко чувствени, и който по време на войната беше изгубил вяра в хуманността и беше прерязал вените си.

Култура може да се внесе, но много от това, което обичаше Солия, беше оставила зад себе си в ландшафта на България. Когато Далия стана по-голяма, забеляза колко често майка ѝ говореше за ветровете, които се вихреха по тесните като коридори улици на Сливен или за екскурзиите, когато тя и нейните приятели изкачваха планината Витоша.

В пубертета Далия започна да вижда майка си като изкоренено дърво, което не можеше да се хване на нова почва. Моше беше донесъл със себе си своите умения, за да изгради нова държава. Той беше деец, който израстваше, дразнеше се от слабоумието и възкликваше: „Каква е тази нерешителност? Не мога да разбера! Ако не става за теб, просто го отрежи като кисела краставичка!“ След идването в Рамла Солия бързо се състари. Работата ѝ в данъчната служба не прилягаше на личността ѝ и на нейната лъчезарност и палавост, с които пристигна; тя не беше добра готвачка и шивачка; и въпреки че с Моше излизаха от време

на време с приятели, за да се разходят по плажа на Тел Авив, светът на Солия се беше стеснил. Сестрите ѝ я смятаха за изключителна жена, която „си даваше залъка от устата, ако видеше някого в нужда“, както казваше българската поговорка. Но светлината помръкна и постепенно, след като започна работа в националната данъчна служба, година след година Солия ставаше все по-мълчалива.

През 1963 година, когато Далия влезе в гимназията, градските лидери отбелязаха петнайсетата годишнина от „освобождението на Рамла“ от арабски ръце през 1948 година. Един пропаганден филм показваше хора с тесни вратовръзки да гребат в гребни лодки през древните подземни водоеми на Рамла, докато плътен глас напевно четеше: „Близо до този древен паметник се издигат сгради и фабрики. Общината е горда, че Рамла се превърна от беден арабски град в място, където сега живеят двайсет и пет хиляди граждани, повечето от които нови имигранти“.

Три години по-късно, през 1966 година, Далия Ешке-нази завърши гимназия и започна да прави планове да се запише в Университета на Тел Авив и да следва английска литература. Беше изкарала специален англоезичен курс на обучение в една международна гимназия в Яфо, сега смесен арабско-еврейски град, непосредствено на юг от Тел Авив (арабите все още наричат града Яфа). Израелската армия наскоро преди това беше мобилизирала Далия в своите части за подготовка на офицери по специална програма за талантиливи ученици, която им позволяваше да посещават колеж преди военната си служба.

Към средата на 1960-те години, Рамла, с високите си фабрични комини в покрайнините на града, с високия си процент на безработни *мизраи* и своето арабско „гето“, си беше спечелила в цял Израел репутацията преди всичко на град на груби и недомялани хора. Някои хора знаеха Рамла като „израелския Ливърпул“, отчасти заради все по-популярните рокендрол концерти, провеждащи се в старите

арабски къщи в гетото, където в края на седмицата идваха групи от Тел Авив и Йерусалим. Животът за Далия и нейните сънародници накрая беше достигнал до някакво нормализиране. През повечето от гимназиалните ѝ години конфликтът с арабите беше относително затихнал и тя можеше да си позволи да не мисли много за него. Но през първото лято, прекарано след завършване на гимназията, Далия забеляза промяна.

На външния свят Израел беше дал да се разбере, веднъж завинаги, че никога няма да позволи на палестинските бежанци да се завърнат. Предишната година Израелската администрация на земите беше унищожила някои от последните останали арабски села по време на кампанията, известна като „заравняване на села“, и премиерът Леви Ешкол, в отговор на критиката на един член на Кнесета от арабски произход, отговори: „Неразрушаването на изоставените села е противоположно на политиката за развитие и съживяване на пустеещите земи, която всяка държава е длъжна да прилага“. За Израел беше ясно, осемнайсет години след Войната за независимост, че изобщо не е възможно тези земи да бъдат върнати. Извън държавата ставаше все по-ясно, че земята може да бъде върната на арабите само чрез „въоръжена борба“. След като мощта на Насър се увеличи с разрастването на пан-арабския национализъм и се появиха заплахи от страна на арабското националистическо движение и от една нова група, наречена Организация за освобождение на Палестина (ООП), относителният мир между Израел и арабския свят беше обречен.

През пролетта на 1967 година, когато Далия започна да чува смразяващи заплахи от арабските радиостанции, говорещи на развален иврит, светът около нея помръкна. Тя усещаше, че става невъзможно да се избегне войната.